

L'EDIFICI FUNERARI DE SANT MIQUEL

M. Gemma Garcia i Llinares. ICAC; Antonio Moro i García. Museu de Terrassa; Francesc Tuset i Bertrán. Universitat de Barcelona. Equip director de les excavacions arqueològiques a Sant Pere de Terrassa, Seu d'Ègara.

Recepció i acceptació: setembre de 2015

Resum: L'actual edifici de Sant Miquel conserva la seva originalitat constructiva en planta i alçat, amb una datació al voltant de principis del segle VI. Malgrat tot, la seva funcionalitat ha estat discutida des que l'arqueòleg i historiador Josep Puig i Cadafalch el va restaurar com a baptisteri de la catedral d'Ègara el primer quart del segle XX. Durant el I Simposi sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa, celebrat l'any 1991, aquesta tesi va ser rebutjada i es va plantejar una funcionalitat funerària, fet que es va corroborar amb les darreres intervencions arqueològiques (2001-2005).

Paraules clau: Ègara, Sant Miquel, bisbat, episcopal, Arnella, Sant Celoni, cripta, Carolingi, Jordi Ambrós, cripta.

Abstract: The current Sant Miquel building still preserves its structural originality in plan and elevation and has been dated as being built around the beginning of the sixth century. However, its functionality has been discussed since archaeologist and historian Josep Puig i Cadafalch restored it as a baptistery of the Ègara Cathedral during the first 25 years of the twentieth century. During the first symposium about the churches of Sant Pere de Terrassa, celebrated on 1991, this theory was rejected and a funerary functionality was suggested, which was later confirmed by the last archaeological interventions (2001-2005).

Keywords: Ègara, Sant Miquel, bishopric, episcopal, Arnella, Sant Celoni, crypt, Carolingian, Jordi Ambrós.

L'església de Sant Miquel forma part de l'actual conjunt monumental de les Esglésies de Sant Pere de Terrassa, hereu del conjunt episcopal que configurava l'antiga seu d'Ègara. Dels tres temples principals que el formaven, aquest és l'únic edifici que es manté pràcticament dempeus i conserva part de l'estructura original. Les Esglésies de Sant Pere són considerades, després dels darrers treballs arqueològics, un dels principals monuments per entendre la configuració religiosa de la Hispània d'època visigoda. El conjunt es troba a la ciutat de Terrassa, a l'antic poble de Sant Pere, just a l'extrem sud de la terrassa configurada per la confluència de dos torrents, el de Santa Maria a l'est i el de Vallparadís a l'oest. Actualment formen el parc urbà de Vallparadís.

El recinte de les esglésies està delimitat pels carrers de Josep Rigol i Fornaguera, al nord, i el de la Rectoria, al sud. A l'est, el mur de tancament del recinte que dona al torrent de Santa Maria. S'hi accedeix per la banda oest, l'actual plaça del Rector Homs. El conjunt està format per edificis que conserven part de les estructures antigues: l'església de Sant Pere –edifici romànic dels segles XII-XIII, actual parròquia, amb l'absis i part del transsepte del segle VI–; l'església de Santa Maria –consagrada l'any 1112 i aixecada sobre les restes de l'antiga catedral episcopal, de la qual conserva l'absis i el baptisteri–; l'església original del segle VI de Sant Miquel; l'edifici

Vista aèria de la terrassa de de Sant Pere amb la ubicació del conjunt monumental de les esglésies de Sant Pere de Terrassa. Al centre es situa l'església de Sant Miquel. Font: Ajuntament de Terrassa, Servei de Documentació Geogràfica

de l'antiga rectoria que actualment fa les funcions d'acollida dels visitants i casa del rector; les antigues hortes, ara espai obert, i un pati central on se situa l'entrada al recinte i des d'on es pot accedir a tots els espais i edificis esmentats.

1. El context històric del conjunt

Com sabem, pocs anys abans de l'any 465 el bisbe de Barcelona Nundinari va crear la diòcesi d'Ègara i va posar-hi al capdavant el bisbe Ireneu. A la seva mort, i segons el seu testament, el bisbe egarenc el va substituir a Barcelona. Malgrat tot, el coneixement d'aquests fets per part del papa Hilari va provocar el seu rebuig i va ordenar que el bisbe Ireneu tornés a la seva seu d'Ègara ¹. Molt probablement seria aquest el moment en què el complex episcopal egarenc es va concebre amb la configuració que coneixem de les tres esglésies entorn d'una plaça central i una zona residencial i administrativa al sud de la catedral. Els resultats de les diverses campanyes arqueològiques han permès resseguir les diferents fases constructives del complex, que es varen iniciar, cap a la segona meitat del segle V, entorn de la zona residencial i la catedral, continuant amb l'edifici de Sant Miquel i el doble corredor funerari de tancament del recinte pel seu costat oest. Les obres es van acabar amb l'església parroquial de Sant Pere, ja avançat el segle VI².

Aquestes noves edificacions es varen aixecar sobre les restes d'unes primeres construccions de caràcter religiós i funerari que es varen substituir, transformar i adequar

Conjunt Monumental de les Esglésies de Sant Pere de Terrassa. Fotografia: Museu de Terrassa / Badia-Casanova

al nou ús episcopal. Aquestes restes, que identifiquem com a construccions preepiscopals, tenen una primera fase datada cap a mitjans del segle IV. La presència d'una edificació d'època romana –una *domus*– va possibilitar el seu ús com a edifici religiós –*domus ecclesiae*– a la qual s'adossarien, al sud i a l'oest, diverses cambres funeràries amb enterraments de *tegulae*, disposades a doble vessant. Les restes conservades d'aquest temple presenten una planta rectangular, amb un absis a l'est i dues capelles funeràries als laterals (façanes nord i sud, aquesta construïda en una fase posterior). Molt probablement, un primer baptisteri es construiria darrere l'absis. Les darreres intervencions arqueològiques han permès detectar en aquesta construcció diverses reformes i ampliacions entre les quals destaquem el paviment de mosaic (actualment visible a l'exterior de l'església de Santa Maria), sobre l'anterior paviment de terra batuda i les cobertes de fosses funeràries en *opus signinum* distribuïdes dins l'església i, substituint l'anterior baptisteri, una piscina central entre columnes i amb dos dipòsits de subministrament d'aigua per a la cerimònia del bateig.

Entenem que el nou estatus episcopal va propiciar la transformació del conjunt cristià existent aleshores a Ègara, corresponent a l'última fase preepiscopal. Malgrat la dificultat de concretar els canvis en les construccions ja existents aleshores, a mitjans segle V, pensem que en un primer moment, amb la designació d'Ireneu com a bisbe d'Ègara, es realitzaren obres significatives. Probablement, el baptisteri seria suprimit i l'església s'allargaria cap a l'est, i es construiria un nou absis. A l'extrem oest, als peus de la catedral, es construiria un nou baptisteri i se suprimirien les cambres funeràries. Amb la tornada del bisbe Ireneu de Barcelona, l'any 466, pensem que seria el moment en què el bisbe iniciaria la transformació i construcció d'un nou complex d'edificis que configurarien la seu episcopal d'Ègara³. Les campanyes arqueològiques desenvolupades pel Pla Director de les Esglésies de Sant Pere (1995-2005) han permès distingir una configuració d'edificis religiosos i espais residencials

LLEGENDA

Fase preepiscopal I	Fase preepiscopal V
Fase preepiscopal II	Fase episcopal I
Fase preepiscopal III	Fase episcopal II
Fase preepiscopal IV	Fase episcopal III

Planta general de les estructures de les fases episcopals i preepiscopals localitzades a l'antiga Seu d'Ègara.

Font: Museu de Terrassa/M. Gemma Garcia Llinares.

connectats entre si. Entre aquests àmbits destacarien la catedral –l'actual església romànica de Santa Maria conserva l'absis i el baptisteri episcopals–⁴; l'església parroquial –l'actual església romànica de Sant Pere conserva també l'absis i part del seu transsepte episcopals–; l'església funerària –actual església de Sant Miquel–, i la mateixa residència del bisbe. Les tres construccions principals, els temples, van ser aixecades de nova planta. En el cas de l'església de Sant Miquel constatem que es va construir sobre part de l'àmbit del cementiri preepiscopal existent al nord de la basílica, ja que el seu aixecament va afectar diverses tombes, de fossa simple, amb caixa de tègules disposades a doble vessant.

Documentalment sabem de l'existència del bisbat d'Ègara i dels seus bisbes a través de l'assistència d'aquests als diversos concilis provincials i, sobretot, la seva presència en els concilis generals de Toledo. L'últim bisbe egarenc del qual tenim constància és el bisbe Joan, que es va fer representar pel prevere Samuel en el XVI concili de Toledo, l'any 693. Entre els bisbes coneguts cal destacar el bisbe Nebridi (que va signar les actes del 516 i del 527). Sabem pel bisbe Sant Isidor de Sevilla, que el menciona en la seva obra *De viris illustribus*, que provenia d'una família il·lustre i que era germà dels bisbes Just d'Urgell, Elpidi d'Osca i Justinià de València, escriptors i tots proclamats sants posteriorment. També sabem que el dia 13 de gener de l'any 615 es va celebrar a Ègara un concili provincial de la tarraconense amb l'assistència de dotze bisbes, presidit pel bisbe Eusebi, metropolità de Tarraco (Tarragona). Entre altres temes que es tractaren i dels quals no ens ha arribat cap referència, sabem que el tema del celibat va ser un punt important⁵.

Desconeixem quina va ser la seva afecció sota el domini musulmà. Només es constata que l'any 810, ja sota el domini franc, la diòcesi d'Ègara no es restaura i resta adscrita a la diòcesi de Barcelona, i passa a ser una simple parròquia. Els treballs arqueològics permeten corroborar que en aquests anys, sota els dominis musulmà i els primers anys sota l'administració franca, no s'ha detectat cap canvi estructural en el conjunt i sí que es constata una continuïtat en l'activitat religiosa sense cap entrebanc violent. No serà fins al període romànic, al segle XI, quan el conjunt va adquirir una nova fisonomia amb la construcció de les esglésies romàniques de Santa Maria i Sant Pere. Només algunes parts dels temples antics –absis i baptisteri–, així com l'edifici de Sant Miquel, restarien dempeus fins a l'actualitat.

2. intervencions arquitectòniques i arqueològiques a Sant Miquel

2.1. Joan Arnella i l'intent de recuperar l'esplendor de l'antiga seu d'Ègara, segle XVII.

L'any 1601 es produeix la transferència de la parròquia de Sant Pere en favor de la nova església de la vila de Terrassa, l'església del Sant Esperit. Malgrat això, el bisbe Coloma de Barcelona manté a les esglésies de Sant Pere un sacerdot per fer missa i un monjo per tocar les campanes, malgrat que el bisbe observa “la pobressor de dites

esglésies”. Tots dos viuran a les cases de la vicaria o casa del diaca que es trobaven entre l'absis de Sant Pere i l'església de Sant Miquel. Mossèn Joan Arnella serà nomenat vicari de les esglésies de Sant Pere i inicia llavors una tasca de posada en ordre i emprèn totes aquelles obres necessàries “amb la intenció de donar vida i recuperar l'antiga esplendor de les esglésies”⁶. Primerament va començar els treballs de restauració de l'església romànica de Santa Maria l'any 1611 i, anys després, realitzaria les obres d'ampliació de la casa del diaca (1616-17). Un cop finalitzades, va prosseguir amb les obres de restauració de l'església de Sant Miquel (1618).

De gran incidència estructural va ser l'obra de reforma de la casa del diaca, ja que va afectar força l'església de Sant Miquel, llavors sense un ús específic. Aquestes dependències estaven construïdes sobre l'absis de Sant Pere i es prolongaven fins a l'absis i cos nord de Sant Miquel. Aquests treballs, portats a terme pel mestre d'obres Ramon Soris⁷, tenien per objecte regularitzar les pavimentacions de les estances superiors que eren sobre la teulada de l'església de Sant Miquel, i aixecar-ne així unes altres just al nivell de les finestres de la lluernia de l'església, sense entorpir la il·luminació al temple. Tot això va comportar rebaixar la “volta grassa” del costat nord de Sant Miquel –l'obra original–, substituint-la per una altra disposada de “rajola de cap” –plec de llibre–.

Però l'estat general de conservació de l'església de Sant Miquel ja feia temps que demanava dur a terme una restauració important, com així es documenta el 3 de desembre de 1617: “*Per quant rabuda informació en scrits de la necesiat tenia de repararse la capella de St. Miquel en dita Parroquia de St. Pera edificada per lo perill en que stava de caurar y també de la pobresa de la obra de dita Parrochia de les quals coses de les disposicions dels testimonis per part de dits obres ministrals, consta clarament tenir*

Reconstrucció virtual de l'antiga Seu d'Ègara al segle VI. Dual 3DMultimedia segons informació arqueològica

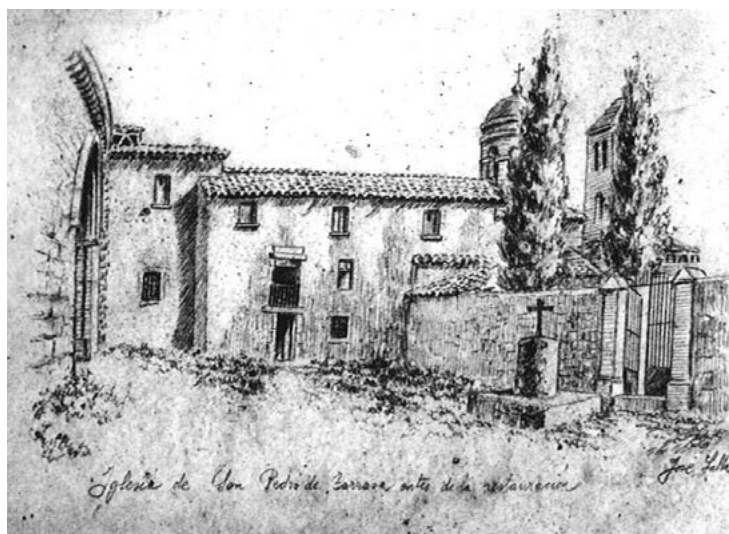

dita Isglesia necessitat de obras y reparo les quals per pobresa y necessitat de la obra de dita isglesia parrochial de St. Pera era necessari haver de imposar y pendrer y encarregar-se sobre dita obra algun sensal...”⁸. Malgrat que mossèn Arnella no va descriure els treballs específics de la restauració, sí que ens és força evident la seva lectura actual dels paraments de l'edifici. No és d'estranyar que una vegada finalitzades les obres de la casa del diaca, aquestes es perllonguessin a causa de l'estat de conservació general de l'església. Les obres es realitzaren al llarg de l'any 1618 i afectaren, sobretot, la façana sud que es va tornar a aixecar pel que respecta al seu folre exterior de carreus petits. També es veieren afectades les “voltes grassa” dels cossos oest i sud, que no estaven afectades per les obres de reforma de la casa del diaca, i que foren substituïdes per voltes de “rajola de cap”. Probablement, la façana sud de l'església seria la que presentaria un estat de conservació més ruïnós perquè va ser refeta i la seva porta original va ser substituïda per una altra de tipologia moderna.

Per a una bona il·luminació interior de l'església es va construir una lluernia sobre el cos central. Així mateix, es va decidir anul·lar la cripta de Sant Celoni i se'n van retirar les relíquies (27 d'abril de 1618) que hi havia en el peu de pedra que sustentava l'ara de marbre i es traslladaren a l'altar de Sant Pere⁹. L'accés a la cripta de Sant Celoni va ser tapiat mitjançant un nou paviment de rajoles que va aixecar el nivell interior de l'església.

2.2. Les primeres excavacions arqueològiques documentades: F. Torres i Amat.

El tancament de la cripta i la creença fantasiosa en el temps va perpetuar que la veu popular parlés de l'existència d'una altra església, més antiga i similar a la que

Església de Sant Pere abans de la restauració de 1895, i les cases anomenades «de la vicaria» en primer terme. Fotografia de Quimet Ventalló d'un dibuix de Josep Salla. Fons: Arxiu Tobella de Terrassa

existia a sobre, sota l'església de Sant Miquel. Per aquest motiu, l'any 1818, l'ardiaca Fèlix Torres i Amat, amb l'ajut econòmic del seu nebot Joaquim Sagra, va emprendre els treballs d'excavació a l'interior de l'església amb l'objecte de localitzar la construcció antiga. Els resultats varen ser infructuosos, però de seguida es va poder veure que aquesta altra església no existia, sinó que es tractava d'una cripta¹⁰, que va ser novament oberta al culte. No tenim constància concreta dels treballs realitzats dins l'església més que la localització de la cripta. Però la tasca recent ha permès deduir que el punt central, l'espai entre les columnes, correspondria a aquest primer sondeig. Malgrat no poder corroborar que Torres i Amat fos qui retallés el paviment original, és possible que ell realitzés els diversos sondejors en la capa de calç preparatòria del paviment. L'aixecament parcial del paviment de rajoles el va conduir al cegat de la cripta.

2.3. Els treballs de restauració 1895-1896

El desembre de 1861 el rector de Sant Pere va notificar al bisbat de Barcelona la necessitat de dur a terme unes obres urgents per al manteniment de les esglésies. L'arquitecte diocesà Francisco de Paula del Villar i Lozano va presentar el corresponent informe en el qual destacava el gran valor històric i arquitectònic del conjunt “de fer un estudi detingut del lloc, un aixecament de plànols, i uns pressupostos de la

restauració i de l'enderroc d'allò que enlletgia el conjunt”¹¹. Però, sobretot, la urgència de l'església de Sant Miquel se centrava en la reparació de tota la coberta, del cos central aixecat, els rejuntats de les voltes i, sobretot, els finestrals que no impediien l'entrada d'aigua de la pluja. Però no va ser fins a l'any 1895 que

L'anomenada «casa del campaner» abans del seu enderrocament l'any 1895.

Fotografia: Estroch, SPA de la Diputació de Barcelona.

les obres programades varen començar. Els arquitectes foren Francisco del Villar, fill de l'anterior arquitecte diocesà, i Lluís Muncunill, llavors arquitecte municipal de Terrassa. Els treballs se centraren a l'església parroquial de Sant Pere, tant a l'interior del temple com a l'exterior. Els resultats van ser espectaculars, ja que, entre d'altres, es van descobrir elements i parts amagades sobretot a l'absis com el paviment de mosaic, el retaule mural i l'ara de marbre.

Les tasques a l'exterior de l'edifici, i que afectaven l'església de Sant Miquel, van comportar l'enderrocament de les edificacions conegudes com de la vicaria o casa del diaca. Aquestes, com ja s'ha descrit en el punt anterior, arribaven fins a situar-se sobre la teulada de Sant Miquel. La desaparició d'aquestes estructures que donaven una visió unitària del conjunt, i no només d'aquestes dues esglésies, la de sant Pere i Sant Miquel, suposaven el primer pas en la prioritització d'individualitzar les tres esglésies, netejant-les de tots aquells edificis i elements que llavors no es considerava que formaven part de l'antic conjunt episcopal d'Ègara i que, en successives intervencions, van ser enderrocats.

2.4. Josep Puig i Cadafalch i el baptisteri de Sant Miquel. Les obres de restauració 1929-1931

Al juliol de 1906, Josep Puig i Cadafalch va realitzar una primera intervenció arqueològica a l'interior del temple, a l'espai central entre columnes, amb la intenció de

localitzar la piscina baptismal i corroborar així que l'església de Sant Miquel era un baptisteri episcopal (12). La troballa d'un fons gruixut de morter de calç va ser suficient perquè ell confirmés que es tractava del fons de la piscina del baptisteri (13).

El Servei de Catalogació i Conservació de Monuments, amb el seu director, l'arquitecte Jeroni Martorell, i el

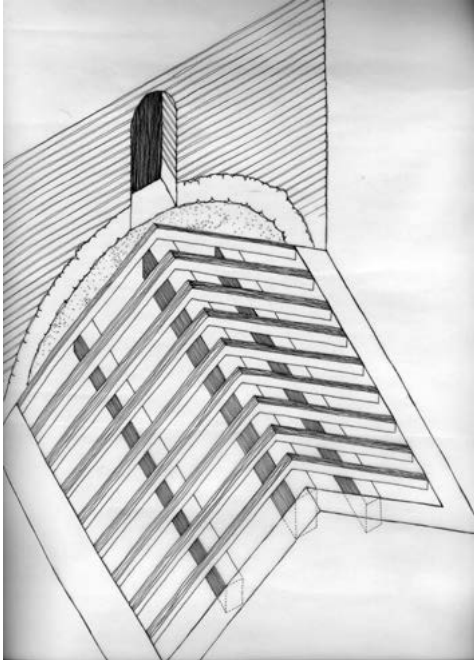
Interior de l'església de Sant Miquel durant les obres de construcció de la piscina baptismal. Anys 1920-1931.

Fotografia: Arxiu de la SPA de la Diputació de Barcelona

mateix Josep Puig i Cadafalch, l'any 1917, van prosseguir amb el programa de restauració i adequació del conjunt que l'arquitecte Francisco de Paula del Villar havia redactat i que s'havia iniciat amb les obres a l'església parroquial de Sant Pere i les teulades de Sant Miquel. L'enderroc de les construccions adossades a Sant Miquel i Santa Maria, nínxols i panteons del cementiri, i les estances de l'antiga canònica de Sant Agustí, a l'entorn de migdia de l'església de Santa Maria, i sobretot el rebaix de terres, poc més d'un metre, van permetre el descobriment de restes de construccions que es relacionaren amb l'època visigòtica i, per tant, adscrites a l'antiga seu episcopal d'Ègara. Pel que feia als treballs a l'entorn de Sant Miquel, aquest rebaix de terres va propiciar el descobriment d'una galeria exterior pavimentada i que circumdava l'església de Sant Miquel i que Puig i Cadafalch va considerar que corresponia a una galeria porxada del mateix edifici. No va esmentar res de les diverses sepultures que hi va localitzar i va excavar, especialment les localitzades a l'extrem nord est i que sí que apareixen parcialment dibuixades en alguns plànols de les excavacions. Va ser destacable, a més a més, el descobriment de les pintures originals de l'absis, que ja va detectar en una primera visita a les esglésies a la dècada dels anys vuitanta del segle XIX. Aquest cúmul de troballes va propiciar tal entusiasme que juntament amb el convenciment que l'església fos el baptisteri de la catedral d'Ègara, Josep Puig i Cadafalch va projectar la reconstrucció de Sant Miquel "sense embuts intentant reconstruir l'ambient que havia vist en altres baptisteris que creia cronològicament propers" (14). Així, es va extreure el paviment de rajoles existent, cosa que va permetre descobrir el paviment original d'*opus signinum*. El presbiteri, sobrealçat, es va separar amb un cancell. Sota el cos central i entre les columnes hi va construir una piscina de planta octogonal de grans dimensions, sense cap fonament històric i molt menys sense cap resta que ho indiqués més que el "paviment de calç". A més a més, l'existència d'una obertura que permetia visualitzar l'absis de la cripta el va portar a deduir-ne una funció ritual de devoció amb el possible màrtir ubicat en el lòbul sud de l'absis. Les finestres van ser tancades amb gelosies d'alabastre i el mobiliari interior recreava l'ambient que Puig i Cadafalch considerava original de l'època; sobretot la nova il·luminació que imitava les llànties dels olis antics. Naturalment, també es va suprimir la llanterna central d'època moderna que il·luminava l'interior de l'església.

2.5. Intervenció de Jordi Ambrós a les teulades de Sant Miquel (1980)

Malgrat que l'objectiu de l'actuació de l'arquitecte Jordi Ambrós s'havia de centrar exclusivament en les obres de reparació de les cobertes de l'esmentada església, Ambrós va considerar important observar i estudiar les possibles transformacions de les cobertes al llarg de la seva història per tal de clarificar les diferents etapes constructives sobreposades en l'edificació¹⁵. L'aixecament de la teulada del braç sud central

Reconstrucció ideal de la configuració original de les cobertes dels braços centrals de Sant Miquel, segons l'arquitecte Jordi Ambrós.

Procedència: Fons J. Ambrós/Museu de Terrassa

de l'església i algunes cales de sondeig li van permetre deduir-ne tres fases. La primera, que considerava que podria correspondre a l'obra original, presentaria un sistema de cobriment resolta amb una estructura de tres bigues longitudinals de fusta (al mur es conserven els tres forats), la central carenada, sobre la qual es disposarien les tègules romanes recolzades sobre peces transversals, també de fusta. Això comportaria una coberta triangular, més alta que l'existent actualment. La segona fase correspondria a

una volta de canó de pedra tova, visible en tres de les façanes del cos elevat. La seva datació, segons l'arquitecte, es relacionaria amb la construcció romànica de l'església de Santa Maria, segle XI-XII. Finalment, el tercer moment es correspondria a les obres de mossèn Arnella, segle XVII ¹⁶.

2.6. Pla Director per al Desenvolupament de les Esglésies de Sant Pere, 1998-2008

Sota les directrius del "Projecte de desenvolupament cultural i integració urbana del Conjunt Monumental de les Esglésies de Sant Pere", l'any 1995, es varen engegar els primers treballs d'investigació arqueològica dins l'actual recinte. Els arqueòlegs A. Moro i A. Rigo portaren la direcció tècnica de la primera campanya, que va tenir continuïtat l'any següent¹⁷. Els resultats foren espectaculars, ja que es va poder reinterpretar gran part de les estructures excavades per Puig i Cadafalch. Principalment, es van poder identificar les primeres construccions cristianes i delimitar la catedral. Per altra banda, l'excavació del corredor sud de Sant Miquel permetia corroborar la presència d'enterraments contemporanis a l'ús de l'edifici. Aquests resultats possibilitaren la necessitat de continuar amb la recerca arqueològica en extensió a tot el recinte. L'any 1998 es va redactar el "Pla director del conjunt monumental de les Esglésies de Sant Pere de Terrassa" per un equip tècnic del Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya, format per Antoni Navarro, Alfred Pastor, Eduard Riu i Albert Sierra; pel director del Museu de Terrassa, Domènec

Ferran, i per l'arquitecte Pere Riera, de RGA Arquitectes. Amb l'objectiu de tirar endavant el Pla Director, es va signar un conveni entre la Generalitat de Catalunya, la Diputació de Barcelona, l'Ajuntament de Terrassa, el Bisbat de Barcelona i la parròquia de Sant Pere, i posteriorment s'hi van afegir els patrocinis de Caixa de Terrassa, el Ministeri de Cultura i el de Foment. La intervenció del Pla Director no ha estat solament l'actuació arqueològica, sinó que al llarg d'aquests anys s'han dut a terme tasques de restauració d'elements immobles i mobles; i sobretot una important tasca de restauració arquitectònica, museïtzació, integració urbana i adequació de l'espai tant pel que fa a l'ús litúrgic (les esglésies estan actives) com a l'ús museogràfic. El projecte de restauració de les esglésies (Sant Pere, Sant Miquel i Santa Maria) ha estat elaborat pel Servei de Patrimoni de la Generalitat de Catalunya, sota la direcció tècnica de l'arquitecte Alfred Pastor. El projecte d'adequació exterior (exterior de les esglésies, urbanització de l'entorn i construcció de la passarel·la d'unió amb el museu) i la construcció del nou equipament museístic i parroquial ha anat a càrrec de RGA Arquitectes ¹⁸.

3. L'arqueologia i el Pla Director, 2001-2005

Les expectatives assolides després dels resultats de les campanyes arqueològiques anteriors van permetre enllestir un programa d'excavacions que abastaven el monument, a excepció de l'església parroquial de Sant Pere. Volia ser un projecte d'investigació arqueològica que incidís també en l'estudi dels edificis, i no només en una excavació tradicional de foradar el terra. Els treballs s'iniciaren el gener de 2001 i culminaren l'any 2005. Els resultats foren sorprenents i varen posar el conjunt de les Esglésies de Sant Pere, l'antiga seu episcopal d'Ègara, dins el mapa patrimonial cristià. Des de llavors, el conjunt s'ha convertit en un mirall per a la comunitat científica sobre el cristianisme del món antic. La conservació en planta de la seva configuració espacial i dels elements conservats en alçat són fonamentals per entendre el context religiós, social i polític dels segles IV al VIII. Cal destacar les possibilitats d'estudi que ofereixen el seu testimoni com l'arquitectura, la pintura i, sobretot, la litúrgia. Pel que fa a l'església de Sant Miquel, recordem que es tracta d'un edifici singular i original del segle VI, sense paral·lels clars. La seva excavació i estudi dels paraments han permès establir una seqüència estratigràfica continuada de l'abans fins als nostres dies.

3.1. Restes d'èpoques ibèrica i romana sota Sant Miquel

Malgrat que l'edificació és de nova planta, sense cap condicionament d'estructures anteriors, l'excavació de l'interior de l'església va permetre la troballa de restes de construccions i estrats d'èpoques anteriors al conjunt cristià, concretament de l'època ibèrica i romana. De l'època ibèrica es van localitzar diverses sitges tallades algunes per la mateixa construcció de l'edifici. Altres elements estructurals com les restes

Dipòsit d'època romana localitzat al corredor oest.
Fotografia: Museu de Terrassa

d'un fogar, de retalls indeterminats i de forats de pals testimoniaven un assentament d'època ibèrica en aquesta terrassa entre els dos torrents, que, amb les troballes en altres indrets del recinte, aportaven una datació entorn el segle IV aC fins a la romanització¹⁹.

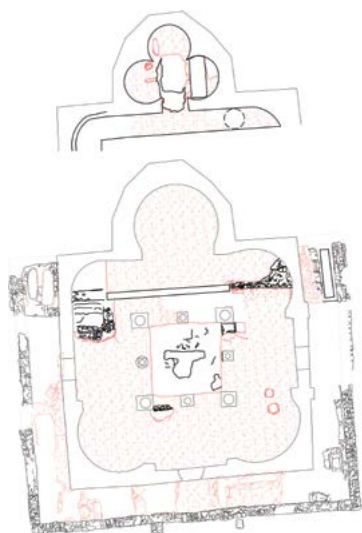
Però sobretot d'aquest període indígena destaquem la troballa de les restes d'un forn per a la metal·lúrgia del ferro, i que es relacionaria amb d'altres de localitzats a prop. Del testimoniatge d'època romana recordem que en la mateixa construcció de l'edifici són prou visibles, ja que, a més a més dels capitells, columnes i basaments que sostenen el cos central aixecat, els paraments de l'edifici presenten elements petris de factura romana aprofitats, com els carreus que configuren els angles i portes de l'edifici. Entre aquests destaquem la reutilització, com a llinda de la porta oest, d'un gran bloc epigràfic que formaria part d'una estructura monumental datada entorn el segle II²⁰. També, en el passadís oest, es va localitzar un dipòsit d'aigua l'interior del qual estava revestit amb *signinum* i que no va ser afectat per la nova construcció funerària.

3.2. La fase preepiscopal

Les intervencions arqueològiques a l'entorn immediat i sota l'actual església de Sant Miquel han permès saber de la presència d'enterraments que destruïren les restes romanes i ibèriques d'aquesta zona. Aquestes tombes es relacionarien amb una necròpolis cristiana a l'aire lliure situada al nord del temple preepiscopal. Les sepultures corresponen a simples fosses amb caixes de tègules disposades a doble vessant i, molt possiblement, amb cobertes de fossa de *signinum* dins un paviment generalitzat de terra batuda. Res ens indica la seva relació amb les cambres funeràries localitzades darrere l'església de Sant Miquel, i molt menys si es relacionaven amb altres estructures, més al nord i sota la construcció de l'actual església de Sant Pere. Cal entendre que aquesta àrea de necròpolis seria contemporània a les diverses fases del temple preepiscopal, entre mitjans del segle IV i mitjans del segle V, que seria suprimida amb la nova configuració episcopal, com el mateix cementiri.

3.3. La construcció episcopal, segle V-VI

La designació del conjunt cristià d'Ègara com a seu episcopal va determinar una nova distribució espacial i concepció arquitectònica que cal pensar que respondri-

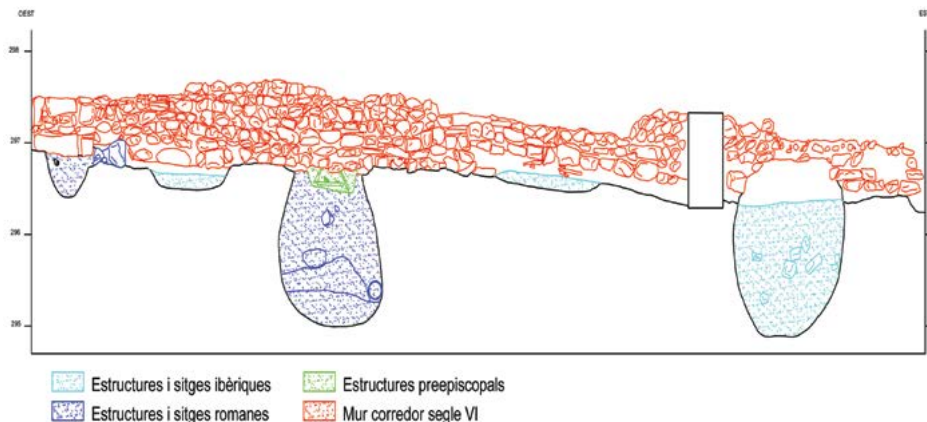

Planta de les restes arqueològiques corresponents al període episcopal localitzades a l'edifici de Sant Miquel.
 Planimetria: Museu de Terrassa/M. Gemma Garcia

en a les noves necessitats pròpies d'un conjunt episcopal. No dubtem que el nou projecte parteix d'un correcte enteniment entre la propietat i promotor, el bisbe, i la concepció del projecte, l'arquitecte. És per això que la configuració del conjunt episcopal va determinar la fi del progrés arquitectònic natural del conjunt preepiscopal que sens dubte hauria continuat creixent. L'actual edifici de Sant Miquel sorgeix com a part d'un complex episcopal amb una funció determinada, com a església funerària o

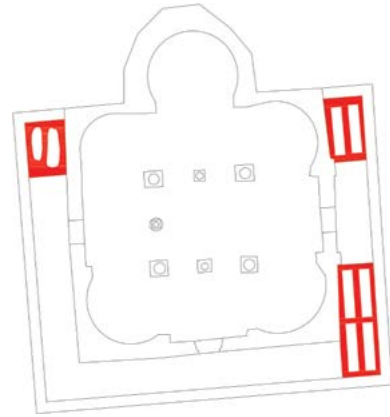
martirial. Un edifici que ens ha arribat en estat original i que configura una planta quadrada a l'exterior, amb una planta central de creu grega inscrita a l'interior. Al centre, vuit columnes i sengles capitells, de marbre i pedra, reaprofitats d'altres edificacions anteriors i no relacionats amb el conjunt egarenc, sostenen un cos central elevat amb façanes folrades de maons de ceràmica, *opus latericium*, de clara pervivència constructiva d'època romana. A l'est, sobrealçat respecte a la resta de l'edifici, presenta un presbiteri i un absis decorat, de planta ultrapassada interior i heptagonal a l'exterior, amb finestres d'esqueixada simple. Sota l'absis, amb un accés lateral,

Alçat oest-est de la façana sud del mur sud del corredor. Sota el mur podem observar les restes de sitges ibèriques i romanes i estructures anteriors que van ser afectades per la construcció de l'edifici funeràri d'època episcopal.
 Planimetria: Museu de Terrassa/M. Gemma Garcia

Imatge general de l'església funerària de Sant Miquel.
Fotografia: Museu de Terrassa

Distribució dels enterraments de caixa d'obra de l'edifici funerari de Sant Miquel. Planimetria: Museu de Terrassa/M. Gemma Garcia

un passadís sense sortida que condueix cap a un absis de tres lòbuls. A l'exterior, un passadís o corredor ambulatori que discorre a les tres façanes d'accés, nord, sud i oest. Estructuralment, el corredor està lligat amb l'edifici mitjançant els arcs dels contraforts interiors i exteriors. Hi ha indicis que els contraforts del sud de l'edifici es prolongaven cap a d'altres que configuraven una porta lateral nord d'accés a la catedral, cosa que dóna a entendre la relació directa entre els dos edificis. L'excavació arqueològica en extensió va permetre conèixer la metodologia per a la seva construcció. Un doble rebaix en el sediment geològic argilós determinava l'espai superior i l'espai per a la cripta, i amb sengles rases per als fonaments que, segons la seva funcionalitat, baixaven més o menys. El resultat final va comportar el rebuig definitiu de la tesi de Puig i Cadafalch, que atribuïa a l'edifici una funció de baptisteri. Les anàlisis dels resultats, juntament amb l'estudi iconogràfic de les pintures que decoren l'absis, determinaren que el temple de Sant Miquel havia estat un edifici funerari²¹.

3.3.1. El corredor exterior

Excavat parcialment per Puig i Cadafalch, sobretot la zona sud i angle nord est. No ens ha deixat res sobre els resultats d'aquesta excavació dels tres àmbits del corredor. En algun dels plànols publicats apareixen representades el que semblen dues tombes, totes dues a l'extrem est, una al passadís nord i l'altra al passadís sud, sense una especificació clara. Amb els treballs de restauració de l'edifici l'any 1929 aquests trams de corredor van ser afectats per l'adaptació del monument a la seva museïtzació de llavors. La construcció de sengles escales i canvis de nivells van incidir greument en el complex de les dues tombes de bella factura del tram nord, extrem est, i les restes davant la porta sud. La construcció d'un contrafort a l'angle sud oest de l'edifici també va destruir part de les tombes existents en aquest punt del corredor ²².

Enterraments de banyera localitzats a l'angle est del corredor nord.

Fotografia: Museu de Terrassa

Enterraments de caixa d'obra localitzats a l'est del corredor sud. Fotografia: Museu de Terrassa.

Els resultats de les últimes intervencions arqueològiques van permetre fer una lectura correcta de la seva configuració. Les conclusions constataren que es tractava d'un corredor perimetral a les façanes de l'edifici, exceptuant l'absis, que estava pavimentat amb *signinum* i, sembla ser, presentava un sòcol pintat en vermell. Les restes del mur, amb una fonamentació no superior als 30 cm, conserva en molts trams una alçada per sobre del paviment. Està construït amb còdols i pedres lligats amb morter fet de sorra amb força calç. Curiosament, els seus dos extrems, nord i sud, s'adossen als respectius angles de l'edifici, sense que s'hi apreciï cap indicatiu de lligam. La presència d'una empremta de volta original a la façana nord est de l'edifici, just la part menys alterada per intervencions posteriors, ens fa pensar en aquest sistema de volta per a tota la coberta del passadís. Cal destacar la localització a l'extrem est del passadís nord de la construcció d'una caixa de tomba, contemporània a la construcció de l'edifici, amb dos espais individualitzats per encabir-hi dos cossos. La tomba està revestida amb *signinum* i presenta un encaix individualitzat per a la coberta, possiblement de marbre. Al passadís sud també podem observar la presència de sis enterraments en caixa d'obra, simètricament distribuïts per parelles, de factura més senzilla. A sobre, la mateixa pavimentació de *signinum* del corredor les segellava, sense que s'hagi pogut determinar la contemporaneïtat d'aquest paviment amb les tombes²³.

3.3.2. Interior de Sant Miquel

Els treballs d'investigació arqueològica es varen dirigir cap a l'espai central, l'únic lloc on el paviment original no s'havia conservat. En aquest punt, al centre de l'edifici i delimitat per les columnes, estava ocupat per la recreació d'una piscina baptismal construïda amb maons l'any 1929. El seu desmuntatge va permetre posar al descobert els resultats de l'actuació duta a terme per Puig i Cadafalch. L'observació d'aquestes restes va permetre treure unes noves consideracions deduïdes per la lectura estratigràfica, seqüència cronològica de l'ocupació d'aquest indret i, sobretot, la

Paviments de calç de funció constructiva localitzats al centre de l'edifici de Sant Miquel. Aquests paviments corresponen al que Puig i Cadafalch va interpretar com el paviment de la piscina baptismal. Fotografia: Museu de Terrassa

metodologia constructiva de l'edifici. Sobre el fons del retall general que regularitzava el subsòl per l'aixecament de la nova construcció, es varen superposar sengles capes de terra i de calç per procedir a l'aixecament i consolidació del paviment d'*opus signinum*. Aquest procés ha estat constatat en les construccions dels altres edificis contemporanis del conjunt, essent una manera pràctica i consistent d'homogeneïtzar els terraplenaments previs al paviment definitiu. Va ser, doncs, aquesta última capa de calç, prèvia al paviment, que Puig i Cadafalch va confondre com el paviment del fons de la piscina baptismal. Les dues argumentacions aportades per sustentar aquesta funcionalitat van ser la relació del paviment de calç amb la fonamentació correguda de les columnes i la localització d'un desguàs de les aigües del ritual. La confusió d'aquesta entrega de l'última capa de calç al mur es deu al fet que no s'adossa a aquest sinó que la calç impregna la cara del mur i amb la seva anivellació aconseguix una concavitat en aquest punt d'intersecció entre el mur i el terra. I pel que fa al desguàs, l'observació detinguda va permetre identificar-lo com un simple cau d'arrossegador, sense cap sortida²⁴.

3.3.3. Cripta

Sota l'absis hi ha una cripta a la qual s'accedeix pel costat nord-est mitjançant una escala que condueix a un corredor, i al centre hi ha una capella trilobulada amb petites finestres. La capella presenta un excel·lent estat de conservació perquè les diferents capes d'arrebossats blancs que cobreixen les parets són originals, així com el sòcol vermellós al qual se li entrega el paviment, també original, d'*opus signinum*. Cal destacar la presència al lòbul sud de les restes d'una tomba profanada d'antic i que presentava un encaix per a la seva coberta amb el paviment, la qual cosa respon a la seva contemporaneïtat amb la construcció de l'edifici i, molt possiblement, sigui la raó de la construcció d'aquesta capella. Per altra banda, l'observació del mur da-

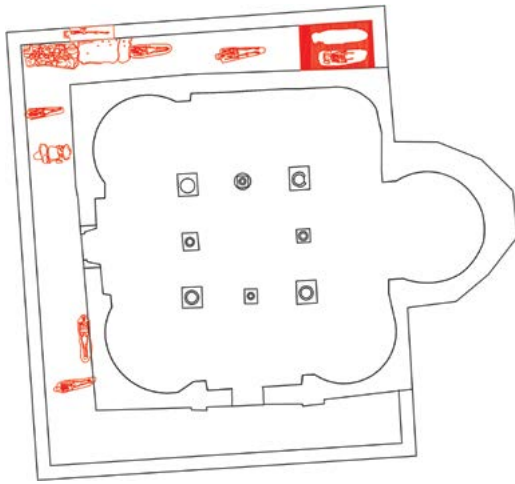
Cripta semisoterrània de forma trilobulada localitzada sota l'absis de l'edifici.

Fotografia: Museu de Terrassa/
Badia-Casanova

vant de la capella, on Puig i Cadafalch va identificar una obertura relacionada amb una *finestrella confessionalis*, no va permetre desmentir aquesta funció del tot, encara que es va poder apreciar que les seves mides actuals eren resultat de la necessitat de donar llum a l'interior de la capella central, tal com corroborava també el rebaix de l'arcada d'accés a la capella trilobulada, en un moment posterior. Aquest fet no pot desmentir l'existència d'una obertura inicial. Cal ressaltar que l'absis trilobulat no s'ha vist gaire afectat per les diverses actuacions de reforma detectades en l'edifici, fet que ha possibilitat una originalitat de conservació important ²⁵.

3.3.4. Teulades

L'aixecament de la teulada del braç nord va permetre observar la seva volta d'aresta construïda per mossèn Arnella i, alhora, observar les restes dels paraments ocults per la seva construcció que conservaven un arrebossat de calç anterior al segle XVII, però sense que s'hagi pogut determinar si corresponia a l'original. Pel que feia al cos central aixecat amb maons d'època romana, *lateris*, no es va poder deduir gaire cosa, ja que estava molt afectat per les obres de restauració de 1929. Una intervenció puntual en el braç oposat, el sud, va permetre observar el que havia vist Ambrós l'any 1980: l'empremta dels tres encaixos de biga de la coberta original a doble vessant, així com corroborar la seva contemporaneïtat amb l'arrebossat de morter de sorra i calç de la seva paret, similar al braç nord. Així mateix, l'estudi del cos central aixecat va permetre rebutjar la hipòtesi plantejada pel mateix Ambrós que afirmava una coberta de volta, datada per ell al segle XII sense cap base raonable, perquè sota l'obra de ceràmica del cos elevat hi havia les seves restes. Es tractava d'un arc de pedra tova que considerava retallada per a la construcció de la volta d'aresta posterior, del segle XVII. Ben al contrari, l'acurada lectura del sistema constructiu d'aquest cos elevat i la seva relació amb els braços de l'edifici, no responia més que a una tècnica ar-

Planta dels enterraments d'època carolíngia localitzats a l'interior i al corredor de Sant Miquel. *Planimetria: Museu de Terrassa/M. Gemma Garcia*

quitectònica clara. L'arc de pedra tova visible a l'exterior en tres de les seves façanes (la del nord resta malmesa per les obres de restauració de l'any 1927-1929), no es relacionava amb cap volta, sinó que tenia la funció de sustentar, a manera d'arc de descàrrega, el folre exterior de maons de ceràmica de tradició romana del cos elevat en pedra. Així mateix, es va poder comprovar que les actuals finestres d'aquest cos elevat central eren originalment més petites²⁶.

3.4. Sota el domini carolíngi, segles VII-X

Arqueològicament, res ens indica que el conjunt episcopal d'Ègara va deixar de desenvolupar les seves tasques religioses i administratives pròpies de la seva diòcesi amb la invasió musulmana i molt menys va tenir conseqüències dràstiques. S'entén que la resistència a la província tarraconense hauria ser puntual i molts llocs cedrien mitjançant pactes fins a la conquesta carolíngia, amb la presa de Barcelona l'any 801. Després, amb la reinstauració de les seus episcopals, sota el domini carolíngi, l'any 810, la diòcesi episcopal d'Ègara va desaparèixer i va tornar sota l'administració del bisbat de Barcelona. Ara per ara ens és difícil concretar en quin moment el conjunt episcopal va iniciar la seva descomposició espacial i arquitectònica per atendre les noves funcions parroquials, depenent del bisbat de Barcelona. És fàcil adscriure'l al moment de la desaparició del bisbat d'Ègara. Però les notícies que un tal Baió, l'any 874, usurpés les prerrogatives i funcions del bisbe de Barcelona; i que també els documents del segle X fan referència a les esglésies de Sant Pere i Santa Maria com "de la seu d'Ègara", ens fa pensar en una continuada relació d'inestabilitat amb el bisbat de Barcelona fins ben avançat el segle X²⁷.

La primera constatació de la influència carolíngia a les esglésies d'Ègara és perceptible en la nova tipologia de tombes que sembla que trenquen tímidament una configuració espacial i d'ubicació originals com era l'àmbit del cementiri episcopal

Enterrament d'època carolíngia localitzat al mig del mur nord del corredor de Sant Miquel. La presència d'aquest enterrament es indica per que el mur perimetral ja no restava dempeus en aquest moment.

Fotografia: Museu de Terrassa

just al sud de l'església de Sant Pere. Les tombes amb caixa d'obra, tan característiques en el període episcopal egarenenc, van deixar pas a una nova tipologia que es caracteritzava per la construcció d'unes dobles fosses a les quals en el fons es dibuixava el perfil del difunt, i on es dipositava el cos. Però com ens mostren els resultats dels treballs arqueològics al conjunt de Sant Pere, aquesta nova manera d'enterrar va ser introduïda de forma gradual, probablement a partir de la presència carolíngia en el territori a mitjans del segle VIII, a causa dels enfrontaments puntuals amb els invasors musulmans. Cal esmentar que, ara per ara, s'han distingit clarament tres tipus de tombes antropomorfes, també diferenciades en el temps: en un primer moment, grans fosses amb una fossa antropomorfa al fons; en un segon moment, reutilització de les tombes episcopals amb caixa d'obra, i en un tercer moment, les tombes de simple fossa antropomorfa. La importància d'aquesta seqüència cronològica en la tipologia esdevé crucial per entendre i resseguir el desmantellament gradual de la configuració dels espais i construccions episcopals d'acord amb les necessitats d'ús de la nova parròquia egarenca. La presència de grups de tombes del primer moment, localitzats en llocs puntuals, lliures d'enterraments episcopals, i les tombes del segon moment, caracteritzades perquè el seu cap es manté recte mitjançant les pedres a banda i banda del cap, fan pensar que l'aparició de la tercera tipologia, més generalitzada, correspondria a un moment de finals del segle VIII o a partir de l'inici del segle IX, ja sota el domini franc. Això és important perquè és aquesta tercera tipologia de fosses la que afecta directament les construccions de les esglésies de Sant Pere i Sant Miquel. A l'església de Sant Miquel es detecta clarament la presència de la segona tipologia antropomorfa en les successives reutilitzacions de les dues tombes de caixa d'obra revestides de *signinum* i que es troben al passadís nord, concretament a l'angle est. També en el mateix passadís nord, però a l'angle oest, destaquen la localització de dues tombes excavades en el paviment original del corredor amb coberta

Panoràmica del cos central interior.
Fotografia: Museu de Terrassa/Badia-Casanova

de tomba de morter de calç, integrades irregularment al paviment original. Aquests dos exemples tipològics denoten una possible contemporaneïtat dels enterraments amb l'edifici original, encara conservat en tota la seva configuració. Però la construcció de tombes antropomorfes del tercer moment, de fossa antropomorfa simple, sobre les restes del mur perimetral del corredor nord de l'edifici, així com la disposició d'altres enterraments sense ordre en els corredors, posa de manifest que en aquest moment avançat del segle IX o, perquè no, inicis del segle X, el corredor fune-

rari de l'església havia estat ja enderrocat. L'edifici de Sant Miquel, llavors, presentava una imatge més propera a l'actual. El mateix s'ha pogut constatar amb la nau sud de l'església de Sant Pere, on les tombes antropomorfes del tercer moment afecten els murs i fonaments de la nau i transepte sud. Cal entendre que l'objecte d'aquestes actuacions d'enderroc de part de les dues esglésies, Sant Pere i Sant Miquel, responien a obrir més espais oberts per al cementiri parroquial, ja que la nova funció de parròquia de les esglésies d'Ègara era generar ingressos per tal de transferir-los a la seu de Barcelona, i el ritual funerari era un ingrés significatiu ²⁸.

4. L'arquitectura i el Pla Director, 2005-2006

Una vegada acabades les diverses intervencions arqueològiques que afectaren l'edifici de Sant Miquel, l'any 2005 es va iniciar la intervenció arquitectònica al monument. La direcció de l'obra va ser encarregada als arquitectes A. Pastor i Esther Colls, del Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya. L'objectiu d'aquest projecte de restauració se centrava a trobar l'equilibri entre la conservació i la interpretació del monument i, al mateix temps, la seva integració en el conjunt actual. És a dir, permetre la comprensió de l'edifici sense esborrar els senyals propis afegits al llarg del temps i, alhora, suprimir aquells afegits que en distorsionaven la comprensió. Abans de tot, es va procedir a consolidar l'edifici mitjançant el cosit aeri de l'edifici amb tirants. El tractament de l'espai arquitectònic es

Cúpula central. Fotografia: Museu de Terrassa/Badia-Casanova

va centrar, bàsicament, en tres actuacions ben diferenciades i que van ser tractades de manera singular. La primera actuació es va dirigir cap a l'espai central, desmuntant i substituint la piscina baptismal que Puig i Cadafalch va construir per un nou paviment de marbre, disposat a un nivell més baix que el paviment original d'*opus signinum*. L'objecte d'aquesta actuació era recuperar la centralitat espacial de l'interior de Sant Miquel. La segona actuació va suposar la supressió del cancell que Puig i Cadafalch va aixecar per separar l'espai respecte de l'absis, ubicat en un nivell més elevat. En la tercera actuació, centrada a la cripta de Sant Fructuós, les intervencions van ser puntuals, com la recuperació original de les finestres, fetes més grans durant les obres de restauració de l'any 1929. També, una tasca prioritària en l'actuació de l'edifici va correspondre a la reparació i consolidació dels paviments de *signinum*. Així mateix, a l'exterior, es va procedir a rejuntar els carreus de les façanes. L'obertura de les dues portes tapiades, la del nord i la de l'oest, i el tapiat parcial de la porta sud, van comportar el descobriment dels corresponents marxapeus originals de les tres portes d'accés que ha permès la seva integració a l'edifici. Cal indicar que la porta nord va ser completada per a la seva reconstrucció amb l'afegit d'un llindar nou i part del muntant, perceptibles del cos original. També cal destacar la integració de les dues tombes localitzades a l'extrem est del passadís nord a la museïtzació del monument i la reconstrucció del paviment del passadís perimetral de l'església.

5. Consideracions finals

La configuració del conjunt episcopal d'Ègara, pràcticament de nova planta, s'ha de concebre com a resposta a un projecte premeditat i ben estudiat. És el resultat d'un correcte enteniment entre el promotor, el bisbe, i l'executor, l'arquitecte. Tots dos tenien clares quines eren les necessitats a assolir i quines eren les solucions per aplicar-les. Cap dels dos va ser present en la fi de la construcció, però sempre s'ha respectat el projecte inicial. Queda clar que el retard lògic del complex constructiu acaba determinant el corrent arquitectònic del moment viscut i que aquest es traduirà en el moment de la construcció en les característiques de l'edifici. Però en cap moment l'arquitectura projectada canviarà l'itinerari de la litúrgia, sens dubte la raó de la seva concepció. Aquesta és la singularitat essencial que es tradueix de la lectura espacial de la configuració de l'obra. La seva concepció respon a l'itinerari litúrgic que es desenvoluparà en uns espais específics. És per això que l'església de Sant Miquel no pot individualitzar-se conceptualment perquè tota ella forma part d'aquest tot, d'aquesta unitat litúrgica. No oblidem que la catedral té una porta específica de comunicació amb Sant Miquel i que el curt pas entre ambdós edificis es realitza sota cobert. Així mateix, la distribució dels edificis religiosos principals del conjunt estan distribuïts entorn una plaça central, amb les quatre portes principals afrontades simètricament en els eixos d'una creu (eix nord-sud, parròquia i catedral; eix oest-est, porta principal accés recinte episcopal i Sant Miquel). Aquesta particularitat de l'espai litúrgic és la que fa que les Esglésies de Sant Pere, l'antiga seu episcopal d'Ègara, siguin considerades un dels principals monuments per entendre la configuració religiosa de la Hispània d'època visigoda.

L'església de Sant Miquel conserva la seva originalitat constructiva i espacial que la fa ser un edifici singular entre les construccions contemporànies conservades del segle VI. Tot i així, malgrat l'atribució de paral·lels arquitectònics (tots ells baptisteris com el de Barcino, Alep a Síria o el de Marsella, o mausoleus com el de Gal·la Plàcidia a Ravenna, entre d'altres), Sant Miquel presenta una genuïna i particular arquitectura i distribució espacial entorn a la seva funcionalitat funerària que no apreciem en els altres edificis similars. Sant Miquel és un mirall per al coneixement arquitectònic i litúrgic del segle VI. A més a més, conserva uns elements que encara el fan més rellevant en el món científic: la decoració pictòrica del seu absis i la distribució dels enterraments. Després dels resultats de l'estudi arqueològic, sembla prou evident que es tracta d'una església de caràcter funerari o martirial i així va ser concebut originalment. Deixem de banda la valoració arquitectònica que ja hem tractat abans. Reflexionem sobre la seva relació espacial dins l'itinerari litúrgic. L'edifici presenta tres zones amb sengles enterraments contemporanis a la construcció i a l'ús funerari. En el corredor sud, el que està connectat amb la catedral, s'ha identificat un grup de sis enterraments distribuïts simètricament (hi ha la possibili-

tat que en origen n'hi hagués dos més davant la porta). Corresponen a tombes amb caixa d'obra i coberta de lloses que són segellades sota el paviment d'*opus signinum*, sense cap senyalització de la seva existència sota el paviment. El segon grup es troba a l'angle est del passadís nord, i el configura una caixa d'obra que presenta un doble espai individualitzat per sengles enterraments. Està revestit interiorment. Un encaix en el paviment corrobora una coberta, possiblement de marbre. Finalment, una tomba individualitzada al lòbul sud de la cripta, destruïda d'antic. També, un encaix en el paviment de l'estança permet pensar en una coberta especial, una llosa de marbre. La decoració pictòrica de l'absis amb dotze personatges, clarament els apòstols, presidits per Crist entronitzat amb la llegenda EMMANUEL, sembla corroborar el caràcter funerari de Sant Miquel. Ara bé, qui és el personatge enterrat a la cripta? Un màrtir? La raó de la seva construcció? Sigui qui sigui i com sigui, queda clar que l'església de Sant Miquel forma part d'aquest engranatge del recorregut litúrgic dins la configuració del conjunt episcopal d'Ègara, en el qual tots els espais de l'itinerari litúrgic estan definits clarament: la catedral (eucaristia, baptisme, etc.), l'església funerària, l'església parroquial i el cementiri, principalment.

Notes

- 1 Exhaustivament detallat a l'obra de Josep Maria Martí Bonet, *Barcelona i Ègara-Terrassa*. Terrassa-Barcelona, 2004, en especial pàgines 77-107. De totes maneres, cal esmentar que l'objecte del bisbe Nundinari era que Ireneu el succeís a Barcelona. Molt probablement va procedir a aquests passos –fer bisbe Ireneu, crear un bisbat i posar-lo al capdavant d'aquesta nova seu– perquè, potser, creia que era una manera de suavitzar el fet de saltar-se el protocol per a la designació del bisbe i, sobretot, per crear una diòcesi nova. Tal vegada, el bisbe de Barcelona no va calibrar bé les conseqüències d'uns fets que creia allunyats de Roma.
- 2 El programa constructiu del complex episcopal, d'acord amb un projecte inicial, clarament dissenyat en l'espai, s'anava realitzant de forma progressiva, de sud a nord, sense poder-ne mesurar el temps. La lectura de les estructures dels edificis ens ha permès constatar aquesta evolució arquitectònica. La catedral va ser el primer temple que es va aixecar seguint els canons arquitectònics de la tradició basilical romana, un edifici de tres naus, separades per columnes, i amb una datació entorn la segona meitat del segle V. Per contra, l'església parroquial de Sant Pere, també de tres naus, amb una datació ja entrat el segle VI, respon a una complexitat constructiva més tardana, sense columnes. Aquesta evolució cronològica i constructiva resulta evident amb el seguiment dels enterraments: els més antics, al sud, són de tègules; les localitzades al nord i relacionades amb l'església parroquial, són en caixa d'obra. Veure la publicació dels resultats a GARCIA, M. G.; MORO, A.; TUSET, F. (2009): *La seu episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*. Tarragona: ICAC. Documental, 8.
- 3 Resulta difícil concretar una data d'inici constructiva del complex que ha de coincidir, no necessàriament, amb la designació episcopal. Malgrat tot,ensem que podria haver-se iniciat amb la tornada del bisbe Ireneu de Barcelona, cap a l'any 466. Hi ha un element que podria corroborar aquesta hipòtesi després dels treballs de l'arqueòloga Júlia Beltrán a l'església dels sants Just i Pastor de Barcelona. Ella suggereix que aquest temple fos la catedral en què el bisbe Nundinari exerciria el seu apostolat, davant la catedral arriana oficial. Pensem que la construcció de la capella particular en la zona residencial d'Ègara, documentada al segle XI

amb l'advocació dels Sants Nens, Just i Pastor, podria ser el lligam del bisbe Ireneu amb la seva curta estada a Barcelona.

- 4 La nova construcció va incorporar la piscina baptismal i la pavimentació del baptisteri de la fase anterior. La seva planta es va reduir per tal d'adaptar-la a les mides de la nau central de la catedral, amb planta basilical, separada per columnes, i amb una capçalera tripartida. Cal dir que l'actual absis correspon a una segona fase constructiva de la catedral que coincideix amb l'enderroc accidental de la primera capçalera. La reconstrucció d'aquesta va comportar una capçalera única, a l'eix de la nau central. Aquesta capçalera seria la que conserva la decoració pictòrica que es relacionaria estilísticament i cronològicament amb la decoració de l'absis de Sant Miquel. Per tant, pensem en una contemporaneïtat constructiva del temple funerari de Sant Miquel i la capçalera de la catedral.
- 5 A l'obra esmentada de Josep M. Martí i Bonet, cal afegir la recent aportació de Pere Puig i Ustrell, "Els bisbes d'Ègara documentats són vuit. Aportacions a l'estudi arqueològic de la seu episcopal d'Ègara". *Terme. Revista d'història*. 29 (Terrassa, novembre 2014), pàg. 141-163.
- 6 Les notes manuscrites de mossèn Arnella estan publicades a ARNELLA, J. (1973): *Grandeses i antiguitats d'Ègara-Terrassa. Bibliografia, comentaris i revisió per Salvador Cardús*. Terrassa: Patronat Soler i Palet. També cal veure l'estudi MUNTADA, Ll. (1988): "Aportacions per a l'estudi del conjunt monumental d'Ègara. Transformacions sofertes a l'església de Santa Maria al 1611-1612". *Terme. Revista d'història*. 3 (Terrassa, novembre 1988), pàg. 57-60.
- 7 ARNELLA, J. (1973)... pàg. 49-51.
- 8 ARNELLA, J. (1973)... pàg. 54, nota 34.
- 9 Mossèn Arnella ens descriu la troballa: "Trobaran.se dites relíquies ab una caps de alba y en la summitat del peu que sustentava una ara consagrada de màrmol, escrit en elles una acta que per la antiguitat no.s pogué llegir". ARNELLA, J. (1973)... pàg. 54-55. Cal fer esment que durant les recents excavacions arqueològiques es va recuperar a la zona dels horts un quart d'ara d'altar, de marbre del Preponeso –actual Turquia– corresponent a una tipologia antiga, del segle V. Té la particularitat de presentar un grafit **Volvalli**, que és present en les altres dues ares, la de Sant Pere i la de Santa Maria, la qual cosa ens indicaria una contemporaneïtat d'ús (Salvador Alavedra i Invers: *Un fragment d'ara o mesa d'altar cristiana de marbre. Excavació arqueològica 1995-2004 a Sant Pere d'Ègara-Terrassa*. Inèdit, maig de 2006). És difícil afirmar la seva adscripció a la cripta de Sant Celoni, o la que pogués pertànyer a Sant Miquel, o a la capella dels sants Just i Pastor. Tot i així, desconeixem què va fer mossèn Arnella d'aquesta ara després d'extreure les relíquies. Com tampoc sabem si mossèn Torras i Amat la va veure a la cripta o ja no hi era.
- 10 Recordem que per aquestes dates de l'actuació de mossèn Torras i Amat es desconeixia l'existència del manuscrit de mossèn Arnella on es descrivien aquests treballs de restauració de Sant Miquel i del cegament de la cripta.
- 11 Extensament descrit i força recull d'imatges a CASTELLANO, A.; VILAMALA, I. (1993): "Les restauracions de les esglésies de Sant Pere de Terrassa". *Monografies*. 3 (Barcelona, pàg. 5-36). Diputació de Barcelona; i MUSEU DE TERRASSA, *La memòria de les esglésies de Sant Pere de Terrassa 1850-1950*. A Catàleg del Museu, núm. 9. Terrassa, 2002.
- 12 PUIG I CADAFALCH, J. (1936): *La Seu Visigòtica d'Ègara*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Pàg. 30.
- 13 En l'apartat corresponent a les intervencions arqueològiques del Pla Director es descriu la correcta interpretació estratigràfica d'aquesta troballa que es relaciona amb una capa preparatòria del paviment d'*opus signinum* de l'estança, i no a un paviment de piscina baptismal. El desmuntatge de la piscina i l'excavació interior va permetre observar aquest fet. Aquesta metodologia per aixecar els paviments dels segles V-VI en els edificis egarencs ha estat confirmat en altres indrets del conjunt i actualment és visible al creuer sud de Santa Maria, relacionat amb el paviment de la catedral del segle V.

- 14 CASTELLANO, A.; VILAMALA, I. (1993): "Les restauracions de les esglésies de Sant Pere de Terrassa". *Monografies*. 3 (Barcelona, pàg. 5-36). Diputació de Barcelona. P. 21.
- 15 No es conserva un diari dels treballs per part de l'arquitecte J. Ambrós, però sí la publicació dels treballs on aporta una sèrie de reflexions a AMBRÓS, J. (1982): "Obres de restauració dels edificis de la Seu de l'antic bisbat d'Egara: baptisteri de Sant Miquel". *Quaderns d'Estudis Medievals*. 8 (Barcelona, juny 1982), pàg. 491-507. Pel contrari, sí que es conserva un manuscrit, diari-memòria, mecanografiat, del seguiment dels treballs redactat per Llorenç Muntada i Serra, des dels inicis fins a la definitiva redacció, l'any 1983. Obra inèdita posada al nostre abast pel seus fills, als quals els ho agraïm: "Detall dels treballs realitzats i observacions fetes en reformar les teulades del baptisteri" (1980-1983)".
- 16 En un primer moment, Ambrós considera que l'arc de pedra tova correspondria a un arc de descàrrega, però aviat rebutja aquesta idea, en considerar-la insegura per la seva fragilitat. Pel que fa a l'obra del cos elevat en maons de ceràmica, *opus laeotericium*, considera que és original i de força tradició romana. Però després no reflexiona quan atribueix l'arc de pedra tova com d'obra posterior, tal vegada romànica. Aquests arcs de pedra tova són visibles en les façanes exteriors del cos sobrealçat, a excepció del costat nord que va ser destruït amb les obres de construcció de la casa del diaca i les obres de restauració del 1927-1929. Nosaltres entenem que aquests arcs tenen la funció de descarregar exclusivament el pes del folre de ceràmica de l'obra en pedra que configura l'interior. És per això que la seva presència es limita a ocupar aquest espai funcional de sostenir el pes del folre.
- 17 Els treballs es concentraren al nord de la capçalera de l'església de Santa Maria i l'àrea pròxima a l'absis de Sant Miquel. Es van posar al descobert les primeres construccions cristianes, amb una datació entorn mitjans segle IV, i que es relacionaren amb unes cambres funeràries que tenien tombes de tègules. Així mateix, es va poder observar que la catedral egarenca, la basílica de tres naus, configurava una capçalera tripartida. L'èxit dels resultats va propiciar que al llarg de l'any 1996 i 1997 es continuessin realitzant treballs d'investigació arqueològica compaginada amb una tasca documental dels arxius susceptibles d'aportar informació. L'actuació arqueològica, portada per l'arqueòleg A. Moro, es va centrar en l'excavació de l'entorn immediat de l'antiga catedral i el passadís sud de Sant Miquel, que va permetre corroborar la seva funcionalitat funerària.
- 18 El dia 4 d'octubre de 2009 es va procedir a la inauguració per part del president de la Generalitat de Catalunya, José Montilla, amb la presència de les autoritats institucionals, entre les quals destacaven el bisbe de Terrassa, Josep Àngel Saiz Meneses, i l'alcalde de Terrassa, Pere Navarro.
- 19 La millor síntesi sobre la presència ibèrica i romana és a: *L'istme de Sant Pere: l'ocupació d'un territori*. A Catàlegs del Museu, 17. Museu de Terrassa, 2010.
- 20 CLAVERIA, M; MORO, A.; RODÀ, I. (2009): "Sarcòfags e inscripcions halladas en las recientes excavacions de Sant Pere de Terrassa (Egara, Barcelona)". *L'Erma*. 18 (Roma, pàg. 129-147).
- 21 Veure la descripció pel conjunt a D. FERRAN: *Ecclesiae Egarenses*. Edició Lunweg S.L. - Caixa Terrassa, 2009; i dels resultats arqueològics específics a l'església de Sant Miquel a GARCIA, M. G.; MORO, A.; TUSET, F. (2009): *La seu episcopal d'Egara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*. Tarragona: ICAC. Documental, 8. Pàg. 128-145.
- 22 J. AINAUD (1990): *Les esglésies de Sant Pere-Terrassa*. Ajuntament de Terrassa, 2ª edició, augmentada. Plànol de les pàgines 26-27.
- 23 GARCIA, M. G. (2009)... pàg. 137-140.
- 24 GARCIA, M. G. (2009)... pàg. 128-1135.
- 25 GARCIA, M. G. (2009)... pàg. 135-137.
- 26 GARCIA, M. G. (2009)... pàg. 146.
- 27 PUIG USTRELL, P.: "Els bisbes d'Egara documentats són vuit. Aportacions a l'estudi arqueològic de la seu episcopal d'Egara". *Terme. Revista d'història*. 29 (Terrassa, novembre 2014), pàg. 157-159.
- 28 GARCIA, M. G. (2009)... pàg. 183 i figura 407.